

VIRTUS

29 | 2022



Harry J. Kraaij

De politieke relevantie van de Spaanse schimmel van Prins Maurits ten tijde van de Republiek

110

Inleiding

Dieren fungeren vaak als begeleider van de mens. Naast de hond neemt het paard daarbij een prominente plaats in. Deze innige band tussen dier en berijder werd door kunstenaarsbiograaf Karel van Mander verwoord door 't'edelste der Vee' te karakteriseren als 'de behulpsaem moedighe Peerden'.¹ Belangrijke personen bereden in het verleden vaak een schimmel of een volledig wit paard. In de zeventiende eeuw werd de buitgemaakte schimmel van prins Maurits het symbool van de triomf van de Oranjes over de Spaanse troepen. Hoewel tegenwoordig veel minder bekend dan 'Maurits' turfschip' waarmee Breda werd ingenomen, was de symboolwaarde van zijn hengst in de zeventiende eeuw net zo krachtig. Dit artikel beantwoordt de vraag op welke wijze het paard in de beeldende kunst werd ingezet als propagandamiddel en welke kunstenaars en stadhouders na Maurits het dier gebruikten om de nationale trots van de Republiek te verbeelden en kracht bij te zetten.

Vorsten en paarden

In de bibliotheek van Prins Maurits (1567-1625), ontegenzeggelijk de grootste paardenliefhebber binnen de familie Van Oranje, bevond zich *Il Libro del Cortegia-*

1 K. van Mander, *Den Grondt der Edel vrij Schilder-const* (Haarlem, 1604), hoofdstuk. 9, strofe 3.

no (1528) van graaf Baldassare Castiglione, gerespecteerd hoveling en diplomaat in dienst van de vorsten van Urbino en Mantua.² Dit folioformaat boek over de ideale hoveling had grote invloed in heel Europa, en vertelde niet alleen hoe een hoveling moest spreken, dansen en gekleed moest gaan, maar ook hoe hij zich diende te verhouden tot het paard. Zo moest de hoveling een volleerd ruiter zijn, lenig en sierlijk zitten en kunnen ‘voltigeren’. Bovendien werd van de ideale hoveling verwacht dat hij bedreven was in het temmen van paarden en te paard kon strijden op het oorlogstoneel of tijdens toernooien. Fraai paardentuig en goed gemaakte kledij vervolmaakten zijn presentatie.³ De Italiaanse auteur moet zelf een volleerd ruiter zijn geweest en een groot liefhebber van paarden.⁴ Na zijn dood zou Karel V gezegd hebben: ‘Een van de beste ridders ter wereld is gestorven.’⁵

Volgens Castiglione was de jacht een belangrijke oefening voor een hoveling, want de jacht leek ‘enigszins op de oorlog’.⁶ Prins Maurits was zowel een liefhebber van de jacht als een krijgsheer, voor beide besteedde hij het paard. In de bibliotheek van de prins stonden verschillende boeken over rijkunst, dressuur, anatomie van paarden, ziektebeelden en de genezing ervan, maar ook over *venerie* (*parforce*-jacht met een meute honden) en *fauconerie* (valkenjacht). Anders dan de erfopvolger Willem III, voor wie de jacht bijna een dagbesteding was, beperkte Maurits zich tot de wintermaanden en het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), want zijn veldtochten hadden voorrang. Maurits heeft dan ook maar relatief weinig gebruik gemaakt van zijn jachtslot Honselaarsdijk in het Westland.⁷

111

De liefde voor paarden had Maurits meegekregen van zijn vader Willem de Zwijger, wiens slot te Dillenburg befaamd was als stoeterij van rijpaarden, krijgspaarden en trek- en lastpaarden.⁸ De Zwijger zou aldaar, voordat hij het paard besteeg, op pony’s gereden hebben. In zijn volwassen leven was hij een groot liefhebber van toernooien en een bekwaam jager. Zijn latere tegenstrever Philips II stelde hem nog aan als grootjagermeester van Holland en veel edelen bestelden via hem jachthonden, valken en paarden.⁹ Toen Maurits op de Dillenburg geboren werd, stonden er zo’n 700 paarden in de stallen van de burcht.¹⁰ Hij zette de traditie van het fokken en

2 A. Chroust, ‘Die Bibliothek des Prinzen Moritz von Oranien’, *Oud Holland* 15 (1897) 1, 11-23, 20.

3 B. Castiglione, *Het Boek van de Hoveling*, vert. Anton Haakman (Amsterdam, 1991), 49, 50, 99.

4 Baldassare Castiglione, *De Hoveling* (Zutphen, 1930), XII en 223.

5 ‘Yo vos digo que es muerto uno de los mejores caballeros del mundo’, Castiglione, *Het Boek van de Hoveling*, 9.

6 Castiglione, *Het Boek van de Hoveling*, 51. Zie voor opvattingen over de jacht en de krijgskunst tevens L. Wessels, ‘De jacht. Een cultuurhistorische inleiding’, in: C. Gietman, Y.B. Kuiper, E. Storms-Smeets en L. Wessels, red., *De Jacht. Een cultuurgeschiedenis van jager, dier en landschap* (Hilversum, 2021), 16-17.

7 Th. Morren, *Het Huis te Honselaarsdijk*, (’s-Gravenhage en Leiden, 1909); K. Zandvliet, red., *Maurits. Prins van Oranje* (Amsterdam en Zwolle, 2000); V. Bezemer Sellers, *Courtly gardens in Holland 1600-1650. The House of Orange and the Hortus Batavus* (Amsterdam en Woodbridge, 2001).

8 W. Slob en A. Herenius, *Paarden en Oranje-Nassau* (Baarn, 1993), 8-13, 21.

9 Ibidem, 19.

10 Ibidem, 23.

trainen van paarden later voort in zijn stallencomplex in Rijswijk, nabij Huis ter Nieuburgh.¹¹

De Spaanse schimmel

Maurits bezat op Huis ter Nieuburgh ongeveer 80 paarden, zijn beroemdste paard was een schimmelhengst. Het dier, mogelijk Konninck genoemd, was tijdens de slag bij Nieuwpoort buitgemaakt op de Spaanse troepen onder leiding van Albrecht VII, aarts-hertog van Oostenrijk (1559-1621), landvoogd en soeverein vorst van de Nederlanden.¹² Maurits' jonge en getalenteerde neef Lodewijk Günther van Nassau had de 'mooie, fijne schimmel met fraaie vormen, een fijn mooi hoofd, fraai gebogen hals, puntige vooruitstaande oren, lange zijde-achtige manen en staart, droog beenwerk en een zwaar gespierd kruis', geconfisqueerd bij de gevangenne van admiraal Francesco de Mendoza en geschonken aan Maurits.¹³ Door zijn eigenschappen voldeed het dier aan de kenmerken van het ideale paard die Jacob van Maerlant in zijn *Der Naturen Bloeme* noemde.¹⁴

De schimmel was van het Spaanse ras *jinete*, een kalm en gespierd paard van Andalusische oorsprong, gemengd met Arabisch bloed.¹⁵ Schimmels, net als de zeldzamere volledig witte paarden, golden sinds de Oudheid als de meest edele paarden.¹⁶ 'Blanke' paarden waren omstreeks 1550 in Engeland ongeveer een derde meer waard dan andere. Karel van Mander noemt ze in zijn kunstenaarshandboek 'schoon appelgrau'. Van de Hollandse paardenrassen waren alleen de Gelderlander en sommige vroege Friese paarden blank. Dit alleen al verhoogde in de Nederlanden de waarde van het fraai Spaanse rij- en krijgsdier 'Konninck', die in Spanje zou zijn aangeschaft voor 1100 escudos.¹⁷ De hengst werd overgebracht naar Maurits' stoeterij te Rijswijk, waar hij zou gaan dienen als fokhengst.¹⁸

11 Ibidem, 22, 28-29, 158-161; Zandvliet, *Maurits*, 305-14.

12 Dit suggereert Zandvliet op basis van Maurits' paardenstamboek uit 1602, 306. Zie tevens Slob e.a., *Paarden en Oranje-Nassau*, 161.

13 Geciteerd naar Slob e.a., *Paarden en Oranje-Nassau*, 28.

14 R. van Uytven, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de middeleeuwen* (Leuven en Zwolle, 2003), 128.

15 Slob e.a., *Paarden en Oranje-Nassau*, 28 en [https://fr.wikipedia.org/wiki/Genet_d%27Espagne_\(cheval\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Genet_d%27Espagne_(cheval)), geraadpleegd 15 juli 2022.

16 Van Uytven, *De papegaai van de paus*, 114-34, speciaal 128-9; P. Sutton, 'The nobility of Livestock', *The J. Paul Getty Museum Journal* 15 (1987), 97-110, 102; Karel van Mander, *Het schilder-boeck*, (Utrecht, 1969) [facsimile van de eerste uitgave te Haarlem, 1604], 39v., strofe 16. Tacitus herleidt de blanke paarden tot de Germaanse oertijd als een bijna redelijk dier dat aanwijzingen gaf aan de menner (Van Uytven, p. 129). Daarmee laat hij zich kennen als lezer van de *Phaedros* waarin Plato's leerling Sokrates het witte paard ziet als ideaal hulpdier voor de mens. Zie: E. Eskens, *Een beestachtige geschiedenis van de filosofie* (Leusden, 2015), 31, 372.

17 Van Uytven, *De papegaai van de paus*, 129; Brief van Lodewijk Günther graaf van Nassau aan Willem Lodewijk graaf van Nassau, d.d. 20 juli 1600: 'il a esté acheté pour mille escus en Espagne et l'Archiduc l'a acheté pour 1100 escus.', G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, série 2, deel II (1600-1625), 23.

18 Brief van Ernst Casimir graaf van Nassau aan Willem Lodewijk graaf van Nassau, d.d. 20 juli 1600: 'Mon

Propaganda en het paardenportret

Door kunstenaars de hengst te laten vereeuwigen werd handig gebruik gemaakt van de symbolische waarde van het prachtpaard in de religieus-politieke strijd tussen de jonge Republiek en Spanje. De eerste die dit deed was Jacob de Gheyn II die het dier in de sobere setting van een halfdonkere stal plaatste (afb. 1). Het doek maakt vooral indruk door het *life size*-formaat en subtiele verwijzingen naar de elegante telganger.¹⁹ Door de enigszins merkwaardige houding van de staljongen wordt de aandacht gevestigd op het fraaie benenwerk van het paard, de linkerarm van de jongen wijst naar het goudkleurige, moderne stangbit met tuigage, een noviteit die Maurits als volleerd ruiter en krijgsman had ontworpen met de Leidse mathematicus Simon Stevin.²⁰

Door de afwezigheid van Maurits geldt dit schilderij als een vroeg (en realistisch) paardenportret. De natuurlijke verschijningsvorm van het dier, geaccentueerd door de sobere compositie, staat centraal. Dat men wilde doen geloven dat het dier liever bij Maurits verbleef dan bij Albrecht VII kunnen we afleiden uit een Latijns citaat van Hugo de Groot op de stalmuur achter het dier, dat in vertaling luidt: 'Ook ik vorm deel, niet het geringste deel van de Vlaamse Zegetocht: Buit ben ik – maar liever dat, dan de hengst van een man die vlucht!'²¹

Bijna alle afbeeldingen met Maurits' strijdhengst die daarna ontstonden laten een zegevierende krijgsheer zien met de Slag bij Nieuwpoort op de achtergrond. Feitelijk is dat historisch onjuist: Maurits kreeg het dier pas ná de strijd aangeboden. Voorbeelden daarvan zijn een schilderij, toegeschreven aan Adriaan van de Venne (afb. 2), en een gravure van Crispijn de Passe waarop de viervoeter, nu in 'levade', steigerend in actie, is afgebeeld met een elegante Maurits, commandostaf in de rechterhand, tegen de achtergrond van het gefortificeerde stadje en de strijdende legers (afb. 3).²² Deze laatste prent die onder de voorstelling de militaire successen van Maurits opsomde, werd in hoge oplage verspreid en ondersteunde de propagandamachine van de jonge Republiek.²³

113

frère Louys ast eu le plus beau cheval qui ast esté oncques veu, cheval blanc d'Espagne, bien dressé, le meilleur que l'Arscheduc avoit, a cousté mil escus en Espagne mesmes; l'a hier donné à son Exc., qui l'aime merveilleusement et le vult garder pour estallon', ibidem, 39.

19 Karel van Mander beschrijft Maurits' opdracht aan De Gheyn in het *Schilder-boeck*, 294v.

20 I. Cartwright, 'On the bit. Prince Maurits, Simon Stevin, and the Spanish warhorse', in: Pia F. Cuneo, red., *Animals in early modern identity* (Londen en New York, 2017), 169-90.

21 'HVNK DEDIT AVSTRIACO TELLVS HISPANA CREATRIX VICTORIQUE DEDIT FLANDRIA MARITIO'. Geciteerd naar Zandvliet, *Maurits*, 234.

22 Het schilderij wordt toegeschreven aan Van de Venne door het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage, voorheen stond het werk op naam van Henri Ambrosius Pacx. De prent van De Passe gaat in compositie terug op het ruiterportret van Henri IV, koning van Frankrijk en Navarra door Antonio Tempesta uit 1593.

23 De Passe gebruikte de prent overigens dertig jaar later opnieuw voor een ruiterportret van Gustaaf Adolf II, koning van Zweden. De Passe veranderde het paard en de berijder, wapens en devies, compositie en houdingen bleven gelijk. Crispijn de Passe, *Ruiterportret van Gustaaf II Adolf*, 1631. Gravure, 44,0 x 29,2 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. RP-P-1938-1493.



Afb. 1. Spaanse strijdhengst
(olieverf op doek, Jacob de
Gheyn II, 1603; Rijksmuse-
um Amsterdam, objectnum-
mer SK-A-4255)



Afb. 2. Maurits, prins van Oranje-Nassau (1567-1625) na de Slag bij Nieuwpoort, 2 juli 1600 (olieverf op paneel, toegeschreven aan Adriaen van de Venne, zonder jaar; Amsterdam, Instituut Collectie Nederland, inv.nr. C 251)



Afb. 4. Prins Maurits van Oranje-Nassau gezeten op de witte strijdhengst die aan hem was geschonken na de overwinning in de Slag bij Nieuwpoort (olieverf op paneel, Pauwels van Hillegaert, circa 1633-1635; coll. Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer SK-A-3125)

Imposanter – niet in formaat, maar wel in politieke slagkracht – is het ruiterportret door Pauwels van Hillegaert (1596-1640) uit ca. 1633-35, vervaardigd ongeveer tien jaar na Maurits' dood, ten tijde van Fredrik Hendriks belegering van Den Bosch (afb. 4). Het is opnieuw een anachronistische voorstelling die op de achtergrond de veldslag weergeeft.²⁴ De exuberante militaire wapenrusting van Maurits versterkt de schoonheid van het buitgemaakte strijdros met gekamde lange manen en staart. Hillegaerts' paard lijkt echter niet op het realistische portret van De Gheyn, maar is een sterk geïdealiseerde weergave van het dier. De rechtervoet van de prins, elegant alleen met de punt van de rijlaars in de goudkleurige stijgbeugel gestoken, wijst naar het goudkleurige bit. Het rijke harnas en de tuigage doen vermoeden dat Maurits de adviezen van Castiglione ter harte had genomen.

24 Pauwels van Hillegaert schilderde in dezelfde periode ook een 'realistischer' voorstelling van de Slag bij Nieuwpoort met Maurits op een bruin strijdpaard met de veldslag achter hem: *Prins Maurits in de Slag bij Nieuwpoort, 2 juli 1600*, ca. 1632-1640. Olieverf op paneel, 80,9 x 116,6 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. SK-A-664.

Koninck en Rembrandt

Het feit dat dit schilderij nog zo'n dertig jaar na de veldslag vervaardigd werd, zegt iets over de historische betekenis van de overwinning en de rol van Maurits' 'viervoetige gebroed', zijn 'liefste hoveling'.²⁵ Vanwege de grote zeggingskracht van het strijdros verbaast het niet dat deze ook in een Bijbelse context werd gesitueerd om zo de protestantse signatuur van de Republiek te benadrukken. Voorbeelden hiervan zijn het olieverfschilderij *De triomf van Mordechai* van Pieter Lastman uit 1617 en de gelijknamige ets door zijn vroegere leerling Rembrandt van Rijn uit 1641.²⁶ In beide composities figureert onmiskenbaar het buitgemaakte paard van Maurits, waardoor in de oudtestamentische verhalen in figuratief opzicht verholen verwezen wordt naar de Oranjes en de triomf van 1600.

Het schilderij van Lastman behandelt het thema van Ahasveros en Mordechai, een verhaal dat al vóór 1600 populair was bij beeldend kunstenaars (afb. 5).²⁷ Het oudtestamentische verhaal uit het boek Esther draait om de Joodse bevolking die in de vijfde eeuw voor Christus in ballingschap leefde in Babylonië. Esther, een wees, was geadopteerd door de Joodse Mordechai, eerste minister van de Perzische koning Ahasveros. Samen met Esther voorkwam Mordechai een samenzwering van Haman, de raadsheer van de koning. Koning Ahasveros gaf Haman de doodstraf en liet Mordechai, gekleed als koning, een triomftocht maken op zijn lievelingspaard. In zijn weergave van het verhaal laat Lastman Mordechai figureren op het strijdros van Maurits.

Na de Nederlandse Opstand tegen de Spanjaarden werd dit verhaal populair en ge-

117

Afb. 5. De triomf van Mordechai (olieverf op paneel, Pieter Lastman, 1617; coll. Rembrandthuis, Amsterdam, bruikleen Instituut Collectie Nederland, inv.nr. NK-2313)



25 C. Huygens, *Stede-stemmen en dorpen* (Zutphen, 1981), 74, strofe 7.

26 In 2019 schreef ik voor Science on Air over deze observaties een weblog: H. J. Kraaij, 'Wat een paard ons kan vertellen. Nieuw licht op een schilderij van Pieter Lastman uit 1617', <https://wetenschap.nu/wat-een-paard-ons-kan-vertellen-nieuw-licht-op-een-schilderij-van-pieter-lastman-uit-1617/>, geraadpleegd 15 juli 2022.

27 *De Nieuwe Bijbelvertaling* (2021), Ester 3-10, spec. 6: 6-11.



Afb. 6. De triomf van Mordechai (*ets en droge naald op papier, Rembrandt van Rijn, 1641; coll. Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-1922-646*)

schikt gemaakt voor het toneel.²⁸ Het is bijna alsof Lastman, die het onderwerp meesterlijk in beeld brengt, al een dergelijke toneelvoorstelling had gezien. Hij laat Mordechai als het ware vanuit de coulissen opgaan, theatraal belicht schuin vanachter. We kunnen elk moment een luidruchtige optocht verwachten die de ruiter volgt, te zien aan de opgestoken lansen en de trompetterende heraut. Een andere heraut zit rechts hoog op een paard, het eind van zijn instrument tekent zich af tegen de wolkenlucht.

Rembrandt baseerde zich voor zijn geëtste versie van het Mordechai-verhaal in 1641 ontegenzeggelijk op hetzelfde paard als zijn leermeester (afb. 6). Duidelijk is in ieder geval dat hij (in spiegelbeeld) details van Lastman overnam. Beide kunste-

²⁸ Zulke voorstellingen dienden doorgaans 'ter leering ende vermaeck'. De vroegst bekende literaire bewerking is van Jacobus Revius uit 1630. Daarna, vanaf 1659, zijn vooral de theaterstukken van Joannes Serwouters over deze geschiedenis bekend. Zie de doctoraalscriptie van Sarah Alexandra Knigge, 'Een verkleede Hollandsche werkelijkheid. Vertolkingen van Esther in de zeventiende-eeuwse schouwburg en schilderkunst' (Masterscriptie, Universiteit van Amsterdam, 2017), 5-7, 52.



119

Afb. 7. Ruitersportret van Willem III als stadhouder en kapitein-generaal van de Verenigde Nederlanden, 1672 (gravure en ets, Romeyn de Hooghe; coll. Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-67.746)

naars geven Mordechai bijvoorbeeld een commandostaf in de hand (zoals Maurits bij zich droeg) en ook de architectuur in de achtergrond komt overeen. Wel voegde Rembrandt twee keffende hondjes toe.²⁹ Naast het feit dat er gerefereerd wordt aan de vluchtgeschiedenis van de Joden in de Republiek en naar de overwinning op de Spaanse inquisitie, worden de oudtestamentische voorstelling van Lastman en Rembrandt nu ook een politieke overwinningstriomf van Maurits over de Spanjaarden doordat de Joodse adviseur op het paard van Nieuwpoort rijdt.³⁰

²⁹ Rembrandt ontleende ook enkele figuren aan de gravure van Lucas van Leyden (1494-1533) naar hetzelfde onderwerp uit 1515, zoals de man die zijn hoed afneemt. Zie: Amsterdam, Rijksmuseum, objectnr. RP-P-OB-1606.

³⁰ Zo schrijft Simon Schama (in *Overvloed en Onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 2005), 110) over de zeventiende-eeuwse toneeluitvoeringen (zonder te verwijzen naar de

Conclusie

Maurits' hengst blijft gedurende de gehele zeventiende eeuw politieke zeggingskracht houden. Nog in 1672 wordt het dier opgevoerd als symbool van de Republiek, zoals blijkt uit een prent van Romeyn de Hooghe (afb. 7). Het is nu Willem III die Konninck berijdt. De voorstelling verbeeldt de macht van de Oranjes in het rampjaar.³¹ De wanhoop sloeg toe toen de Republiek door drie landen gelijktijdig werd aangevallen en alleen Willem III, zo betoogt de prent, kon het noodlot afwenden. De nieuwe stadhouder wordt omringd door zijn roemruchte voorvaderen die in het verleden allen tegenstand hadden geboden aan de Spaanse onderdrukker. Van links naar rechts zien we Willem de Zwijger, Maurits, Willem II en Frederik Hendrik. Ze voeren allemaal de commandostaf, terwijl het strijddros de triomf van Nieuwpoort in herinnering roept. Willem III had nieuwe tegenstrevers, maar ook hij zal zegevieren, is de boodschap. Romeyn de Hooghe is de laatste in een lange rij van schilders, tekenaars en graveurs die, al dan niet in opdracht van de Oranjes, de symbolische waarde van de op de vijand buitgemaakte hengst opnieuw inzette om de reputatie van de Republiek te benadrukken.

Harry J. Kraaij is kunsthistoricus, gespecialiseerd in Nederlandse en Belgische beeldende kunst van 1850-1950. Hij doet promotieonderzoek naar de relatie tussen mens en dier in de negentiende eeuw en hoe die is af te lezen in de kunsten van die tijd. Daarbij concentreert hij zich op de hond en de kat als gezelschapsdieren.

Universiteit van Amsterdam – harryjkraaij@gmail.com

hier getoonde kunstwerken): 'Om voor de hand liggende redenen bleef de geschiedenis van Esther, waarin de berekenende boosaardigheid van een bloeddorstig raadsman (Haman/Alva) werd afgezet tegen de rehabilitatie van een onschuldige vaderlandse held (Mordechai/Oranje) een geliefd onderwerp.'

31 J. Toepoel, 'Stad in paniek. Rampjaar 1672. Angst voor de vijand', *Ons Amsterdam* 74 (2022), 5, 6-11.

Artikelen

Ennoblement and the control of grants of arms in sixteenth-century Lorraine 9

Jean-Christophe Blanchard

Burgers op het kasteel. Elitedistinctie en representatie onder Hollandse heren buiten de ridderstand in de zeventiende en achttiende eeuw 34

Rob van der Laarse

Dossier Adel en dieren

De anti-hond: poezen en edellieden 84

Hanneke Ronnes

Slapeloze nachten en onvermoede doodsoorzaken. Over ongedierte in middeleeuwse kastelen en paleizen 97

Elizabeth den Hartog

De politieke relevantie van de Spaanse schimmel van Prins Maurits ten tijde van de Republiek 110

Harry J. Kraaij

Het kind als valkenier: opvoeding, heerschappij en valkerij in de zeventiende-eeuwse schilderkunst 121

Yannis Hadjinicolaou

Exotische dieren op de buitenplaats: menagerieën in de achttiende eeuw 138

Carlo Valerio

De Groene Minnaar van Margaretha van Oostenrijk 150

Paul J. Smith

29 | 2022



9 789464 550504

